

УДК 371.134:364

МОДЕЛЬ ДОСЛІДНИЦЬКОГО СЕРЕДОВИЩА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Повідайчик О.С., к. пед. н., доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті теоретично обґрунтовано модель дослідницького середовища соціальної роботи. Визначено компоненти моделі: соціальна проблема, методи та інструменти її вирішення. Кожен із компонентів розглянуто на трьох рівнях: соціальна проблема – явна, латентна, нетипова; методи вирішення проблеми – репродуктивні, частково-пошукові, пошуково-дослідницькі; інструменти вирішення проблеми – традиційні, інноваційні, відсутні у практиці соціальної роботи.

Ключові слова: соціальна робота, модель дослідницького середовища соціальної роботи, соціальна проблема, методи вирішення соціальної проблеми, інструменти вирішення соціальної проблеми.

В статье теоретически обоснована модель исследовательской среды социальной работы. Определены компоненты модели: социальная проблема, методы и инструменты ее решения. Каждый из компонентов рассмотрен на трех уровнях: социальная проблема – явная, латентная, нетипичная; методы решения проблемы – репродуктивные, частично-поисковые, поисково-исследовательские; инструменты решения проблемы – традиционные, инновационные, отсутствуют в практике социальной работы.

Ключевые слова: социальная работа, модель исследовательской среды социальной работы, социальная проблема, методы решения социальной проблемы, инструменты решения социальной проблемы.

Povidaichyk O.S. THE MODEL OF RESEARCH ENVIRONMENT OF SOCIAL WORK

In the article the model of the research environment of social work is theoretically substantiated. There are defined the components of the model – social problem, methods and tools for its solution. Each of the components is considered at three levels. The social problem can be explicit, latent, atypical; methods of solving of the problem – reproductive, partially-searchable, search-and-researcher; tools for solving the problem – traditional, innovative, absent in practice of social work.

Key words: social work, model of the research environment of social work, social problem, methods of solving of social problem, tools for solving social problems.

Постановка проблеми. Характерною особливістю розвитку нашої країни протягом останніх десятиліть поряд із корінними перетвореннями в соціально-економічній та політичній сферах є розвиток соціальної роботи як нового виду професійної діяльності, покликаної забезпечувати зростання якості життя людей. У цих умовах соціальна робота, з одного боку, повинна забезпечувати поступальний соціальний розвиток всього суспільства за рахунок гармонізації соціальних відносин, з іншого – покращувати соціальне самопочуття кожної людини і насамперед суб'єктів підвищеного соціального ризику. Вирішення цих завдань може бути забезпечено за умови постійного вдосконалення теоретичних основ і технологічної бази професії, що передбачає творчу науково-дослідницьку діяльність соціальних працівників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі останнього десятиліття значна увага приділяється сутності соціальної роботи як наукової дисципліни, галузі практичної діяльності і підготовки фахівців (А. Абботт, М. Болдуїн, І. Зверева, А. Капська, О. Карпенко, І. Ковчина, І. Козубовська, Д. Крамер, М. Лука-

шевич, У. Лоренц, Н. Максимова, Л. Міщик, М. Пейн, В. Поліщук, Ф. Родрігес, С. Шардлоу та ін.). Водночас як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі недостатньо опрацьовані теоретичні підходи до вивчення дослідницької діяльності соціальних працівників. У зв'язку із цим виникає потреба в обґрунтуванні моделі дослідницького середовища (далі – МДС), яка забезпечить можливість проектування науково-дослідницької підготовки майбутніх фахівців соціальної роботи.

Постановка завдання. Мета статті – теоретично обґрунтувати модель дослідницького середовища соціальної роботи як основи для визначення змісту науково-дослідницької підготовки студентів і вибору необхідних для цього форм, методів і засобів навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні дослідження розглядають соціальну роботу як галузь професійної діяльності, зміст якої реалізується у двох аспектах: профілактика певних соціальних проблем і вирішення наявних проблем. Реалізація зазначених напрямів передбачає застосування елементів науково-дослідницької роботи, зокрема дослі-

дження соціальної ситуації, збір інформації про об'єкт соціального впливу; встановлення соціального діагнозу, визначення причин, умов і обставин, які створили та ускладнюють соціально-економічний і соціально-психологічний стан клієнта; прогнозування наслідків соціального втручання; оцінювання ефективності різних форм соціальної підтримки; встановлення типології й особливостей соціальних проблем та способів їх ефективного вирішення; оцінювання власних можливостей і ресурсів клієнта у вирішенні соціальних проблем; пошук нових методів і прийомів надання соціальної підтримки та ін.

Кожен із зазначених напрямів соціальної роботи вимагає виконання певних дослідницьких функцій: аналітико-гностичної (виявлення і врахування особливостей соціальних проблем клієнтів); діагностичної (встановлення соціального діагнозу шляхом визначення причин проблеми); системно-моделювальної (вибір парадигми соціальної допомоги, визначення та оцінювання в її рамках характеру, обсягу, форм

і методів соціальної взаємодії із клієнтом, навколишнім середовищем); програмової (розроблення програми дій і її технологічного забезпечення); прогностичної (визначення тенденцій змін, прогнозування майбутнього розвитку); евристичної (підвищення кваліфікації та професійної майстерності соціального працівника) [1; 2].

В обґрунтуванні моделі дослідницького середовища соціальної роботи ми опиралися на ідеї Т. Дьячек, Л. Макарової, І. Стеценко [3; 4; 5]. Їхня суть полягає в тому, що будь-яка модель системи (якою є соціальна робота) передбачає наявність трьох складників: компоненти системи, зв'язки та відношення всередині системи і композиція елементів системи. Інші характеристики є похідними від зазначених. Єдність указаних елементів характеризує саме динамічність, а не статичність соціальної роботи як системи. Таким чином, базовими компонентами, що складають основу МДС, обрано соціальну проблему, методи та інструменти її вирішення (рис. 1).

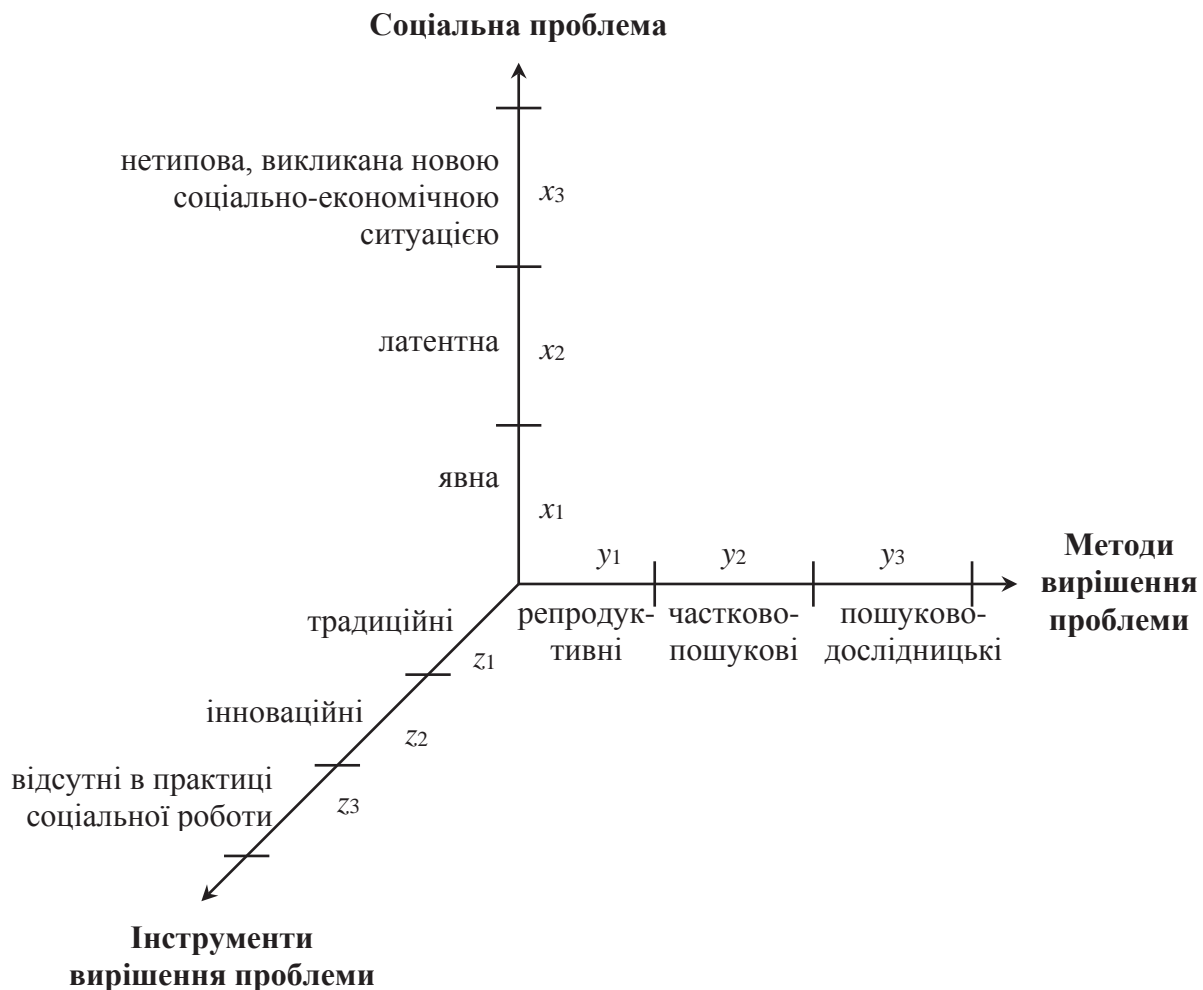

Рис. 1. Модель дослідницького середовища соціальної роботи

Проаналізуємо більш детально складові МДС соціальної роботи, виходячи із закладених у ній дидактичних цілей.

1. Соціальна проблема (грец. *problema* – перепона, трудність, завдання): а) складне теоретичне або практичне завдання, яке вимагає вивчення або вирішення; б) ситуація, яка характеризується нестачею засобів для досягнення певної мети; в) усвідомлення суб'єктом неможливості вирішити труднощі та протиріччя, які виникли в певній ситуації засобами наявних знань та досвіду. Це невідповідність, яка виникає через відсутність або нестачу засобів для досягнення мети, призводить до незадоволення соціальних потреб суб'єкта діяльності [6, с. 72].

За такого трактування соціальна проблема, з одного боку, є особливим видом вираження цільової установки і самостійним, вихідним пунктом у розробленні технології соціальної роботи. З іншого боку, будучи категорією науково-дослідницької діяльності, виконує функцію логічного засобу пошуку інформації, якої бракує в цьому специфічному виді пізнавальної діяльності.

У контексті цілей нашого дослідження виділяємо три види соціальних проблем, які відрізняються одна від одної ступенем новизни і рівнем пізнавальної розробленості: 1) явна соціальна проблема (позиція x_1 , на рис. 1) – для її вирішення існує низка відомих у соціальній роботі методів і способів дій; 2) латентна соціальна проблема (позиція x_2) – вимагає попереднього виділення з наявної соціальної ситуації, після чого вона може бути віднесена до проблем першого (тобто перейти в розряд явних) або третього виду; 3) нетипова соціальна проблема, викликана, наприклад, новою соціально-економічною ситуацією (позиція x_3), що породжує нові, раніше не відомі соціальні проблеми в житті суспільства, соціуму, людини.

Прикладом соціальної проблеми першого рівня (явного виду) є звернення людини в пенсійний фонд для перерахунку пенсії у зв'язку зі зміною законодавства. Суть її полягає у виявленні законності вимог клієнта, які підтверджуються документами про стаж роботи та ін. Це типова проблема, з якою клієнти звертаються до пенсійного фонду, і для її діагностики співробітникам не потрібно здійснювати дослідження – розуміння проблеми впливає з досвіду роботи. Тому їхні дії мають нормативний повторювальний характер.

Другий рівень (латентні соціальні проблеми) мають місце у випадках, коли проблема не очевидна, її визначення потребує

проведення діагностики, побудови «дерева проблем», аналізу отриманих результатів із подальшим синтезом способу вирішення проблеми, яке буде спільно прийнято до виконання клієнтом і соціальним працівником.

Розглянемо приклад вирішення такої проблеми у сфері соціальної роботи із сім'єю. Типовою підставою для звернення до закладів соціального захисту населення є часті конфлікти в сім'ї. Жінка, звертаючись в ЦСССДМ, формулює причину сімейних конфліктів як реакцію на низький матеріальний достаток, вважаючи, що поліпшення матеріального становища автоматично усуне конфлікти. Однак у процесі діагностики соціальний працівник з'ясовує, що конфлікти відбувалися і за часів, коли матеріальне становище сім'ї було задовільним. Тому, працюючи спільно з усіма членами сім'ї, він диференціює наявні сімейні проблеми, систематизуючи їх за певними групами (економічні, психологічні та ін.); спільно із клієнтом (сім'єю) проводить їх аналіз. Під час діагностики виділяється основна проблема, яка найбільш сильно провокує конфлікти. Далі відбираються одна або декілька з них, які будуть вирішуватися засобами соціальної роботи. Таким чином, соціальний працівник виконує емпіричне дослідження (*case study* – вивчення, дослідження випадку, робота з випадком).

Описана проблема може бути вирішена соціальним працівником по-різному: а) прийняти проблему в баченні клієнта, тобто як явну (тільки матеріальна проблема) – у такому разі технологія відпрацьована (наприклад, оформлення субсидій, одноразова матеріальна допомога та ін.); б) провести емпіричне дослідження, що виявляє внутрішнє підґрунтя конфліктів у сім'ї клієнта. У другому випадку соціальний працівник не тільки допомагає поліпшити соціальне функціонування клієнта, але й навчає його діалектиці розпізнавання проблеми, сприяючи зростанню суб'єктності клієнта і підвищенню його відповідальності за власне благополуччя [3].

Варто зазначити, що відповідно до прийнятих у всьому світі критеріїв ефективності професійної діяльності саме цей підхід розглядається як спосіб забезпечення високої якості соціальної роботи.

До третього рівня віднесені нетипові соціальні проблеми, викликані новою соціально-економічною ситуацією. Наприклад, соціальні проблеми, пов'язані з безробіттям, з якими соціальні працівники зіштовхнулися на початку 90-х рр. минулого століття. У цей час для організації соціального захисту безробітних у країні були створені

перші служби зайнятості. У той період досвід розуміння широкого кола проблем, пов'язаних із безробіттям як фактором ринкових відносин, у нашій країні практично був відсутній. Для вирішення цих проблем необхідно було спочатку виробити концептуальні підходи до тих соціальних явищ, які їх породжують (на рівні теорії соціальної роботи, суміжних наук).

У такій ситуації соціальний працівник на емпіричному рівні досліджує типологію проблем, особливості та частоту проявів, чинники проблем, способи і засоби їх пом'якшення або усунення, заходи самодопомоги та ін. На підставі узагальнення отриманих результатів вибираються форми, методи і засоби вирішення проблеми. Наприклад, на початку 90-х рр. минулого століття у багатьох службах зайнятості пріоритетними напрямками діяльності були: перенавчання безробітних; підтримка приватного підприємництва, зокрема сімейного; професійна орієнтація школярів та ін. [3].

Отже, виявлення і формулювання соціальної проблеми є способом виокремлення галузі невідомого у професійному знанні, яке вимагає розвитку і в гносеологічному плані слугує рушійною силою створення знань про об'єкти соціальної роботи. Вирішення соціальної проблеми має практико-перетворювальний характер, виступаючи механізмом досягнення цілей соціальної роботи.

2. Методи вирішення проблеми. У соціальній роботі метод визначається як спосіб раціонального перетворення дійсності, досягнення мети [7, с. 316]. У нашому розумінні метод – це певна послідовність способів взаємодії соціального працівника і клієнта, спрямована на досягнення визначеної мети шляхом вирішення певної проблеми.

Методи професійної соціальної роботи різноманітні, вони класифікуються за напрямками та формами соціальної роботи (організаційні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-екологічні та ін.); за об'єктами соціальної роботи (індивідуальна робота, групова робота, соціальна робота у громаді) [7, с. 323]. Щодо кожного з них застосовуємо закладений в основу МДС рівневий підхід. Розробляючи модель дослідницького середовища соціальної роботи, підкреслюємо, що метод як вираження способу діяльності не може існувати поза соціальною проблемою і засобами діяльності.

Виділяють три рівні методів соціальної роботи, які відрізняються характером дослідницької діяльності: а) репродук-

тивні (позиція y_1 на рис. 1) – вони нормативні і застосовуються без доопрацювання; б) частково-пошукові (позиція y_2) – створюються, наприклад, шляхом евристичного конструювання; в) пошуково-дослідницькі (позиція y_3) – не мають аналогів у теорії і практиці професії, для їх створення потрібне проведення комплексного наукового дослідження, причому воно може виходити за рамки соціальної роботи та зачіпати економіку, культуру, медицину та ін.

Репродуктивні методи нормативні за своєю сутністю, характеризуються добре алгоритмізованою послідовністю дій і застосовуються в типових випадках. Дуже часто вони представляють собою відпрацьований спосіб реалізації будь-якого соціального закону, його окремої норми (надання матеріальної допомоги, пільги, перерахунок пенсії та ін.). Вони вимагають від соціального працівника узагальнених знань про те, як треба діяти в типовому випадку, та спрямовані на досягнення свідомо фіксованої мети. Дослідницький компонент тут виявляється в окремих діях і операціях, які виконуються соціальним працівником.

Поряд із «типовим» у соціальній роботі завжди присутній елемент варіативності, проблемності, що відбивається в МДС за рахунок виділення другого рівня – частково-пошукових методів. На відміну від попередніх, вони слабо структуровані або в них зумовлюються тільки загальні принципи і план дій. На практиці вони реалізуються: через цілеспрямований відбір необхідного методу з наявних в інноваційній практиці; шляхом евристичного перенесення й адаптації відомого методу до умов нової проблеми (або нових засобів діяльності). Таким чином, робота на другому рівні передбачає опору на дослідницьку діяльність як науково обґрунтований спосіб конструювання необхідних дій, наприклад, за рахунок «орієнтовної діяльності» як засобу пристосування до нової ситуації. При цьому евристичне конструювання методу є однією з форм наукового пізнання соціальної дійсності, а дослідницький компонент реалізується у формі моделювання.

Уміння працювати на цьому рівні дозволяє не тільки забезпечити масовий характер соціальної роботи, але творчо розвивати її, адекватно пристосовуючи її інструментарій до умов соціальної роботи, яка динамічно розвивається.

До третього рівня належать пошуково-дослідницькі методи, які раніше не існували в соціальній практиці. На цьому рівні потрібне розроблення абсолютно нових методів соціальної роботи. Тому ефек-

тивна діяльність соціального працівника в цих умовах неможлива без нового досвіду і знань, що вимагає попереднього проведення як теоретичних, так і емпіричних досліджень, у результаті яких створюються необхідні знання.

Так, за формування у країні системи зайнятості населення в її арсеналі були відсутні методи соціальної допомоги безробітним та їхнім сім'ям. Їх створенню передувало теоретичне і дослідно-практичне вивчення проблем зайнятості і безробіття в декількох наукових галузях (економіці, соціології, соціальній психології та педагогіці, теорії соціальної роботи та ін.), що проводилося паралельно з розвитком теоретичних моделей (про способи управління зайнятстю в умовах ринкових перетворень та ін.). Розвиток цього рівня вимагає проведення широкомасштабних наукових досліджень, що перебувають у площині теоретичних розвідок із їх подальшою дослідно-експериментальною перевіркою [3].

3. Інструменти вирішення проблеми. До інструментів у соціальній роботі відносять предмети, засоби і дії, за допомогою яких досягаються цілі діяльності. Розвиваючи дослідницький підхід у соціальній роботі і відштовхуючись від відмінностей у пізнавальних діях фахівця, виділяють такі рівні інструментів вирішення проблем: а) традиційні (позиція z_1 на рис. 1) – вони добре відомі і постійно використовуються на практиці; б) інноваційні (позиція z_2) – вони не поширені, але розроблені на теоретичному рівні, наявні в арсеналі досвідчених фахівців; в) не досліджені на практиці соціальної роботи (позиція z_3) – вони відсутні не тільки в інноваційному досвіді, а й на теоретичному рівні.

Якщо інструменти першого рівня (традиційні) не вимагають спеціально організованої дослідницької діяльності, оскільки соціальний працівник застосовує їх регулярно, співвідносячи з певним видом соціальних проблем і методами їх вирішення, то рівень інноваційних інструментів може бути актуалізований лише під час здійснення певних дослідницьких дій: пошуку необхідного засобу діяльності у вітчизняному і світовому досвіді соціальної роботи, прогнозування наслідків його застосування для клієнта, оцінювання ефективності використаного

засобу у плані подальшого розвитку соціальної проблеми. Пошук інструментів соціальної роботи третього рівня (відсутніх у практиці соціальної роботи) неможливий без попереднього теоретичного опрацювання, оскільки вони виходять за нормативно-правові межі соціальної роботи. Тому їх створення пов'язане зі стратегічним управлінням системою соціальної роботи на загальнодержавному, регіональному або місцевому рівнях.

Висновки із проведеного дослідження. Модель дослідницького середовища соціальної роботи передбачає взаємозв'язок таких компонентів: соціальної проблеми, методів та інструментів її вирішення. Їй притаманні певні властивості: структурна впорядкованість (взаємна узгодженість зазначених компонентів) й еволюційна спрямованість (сукупність відношень, які ведуть до утворення і зміни взаємозв'язків між вихідним станом структурних компонентів і очікуваним кінцевим результатом). Кожен компонент досліджуваної моделі розглядається на трьох рівнях і є самостійним дослідницьким полем соціальної роботи, яке зумовлює певні вимоги до рівня науково-дослідницької підготовки соціальних працівників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильєв Я. Про складники предмета соціальної роботи як науки / Я. Васильєв // Наукові праці. Серія «Соціологія». – 2011. – Вип. 144. – Т. 156. – С. 71–75.
2. Лукашевич М. Соціальна робота (теорія і практика): [навчальний посібник] / М. Лукашевич, Т. Семігіна. – К.: ІПК ДСЗУ, 2007. – 341 с.
3. Дьячек Т. Традиции исследований в социальной работе: опыт зарубежных стран: [учеб.-метод. пособие] / Т. Дьячек. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2000. – 147 с.
4. Макарова Л. Преподаватель высшей школы: индивидуальность, стиль, деятельность: в 2 ч. / Л. Макарова. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2000. – Ч. 1. – 2000. – 243 с.
5. Стеценко І. Моделювання систем: [навчальний посібник] / І. Стеценко. – Черкаси: ЧДТУ, 2010. – 399 с.
6. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Звереві. – Київ; Сімферополь: Універсам, 2012. – 536 с.
7. Соціальна робота: [навчальний посібник]. – К.: ДЦССМ, 2002. – Кн. 2. – 2002. – 440 с.